

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. В. СТАВНЮК (Київ)

Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова

Здобуття Україною незалежності знаменувало водночас і початок інтенсивних пошуків нових світоглядних орієнтирів, у тому числі вироблення концепції "національної (чи "державницької") ідеї" тощо. Однією з основних тез, під знаком якої проходять ці пошуки, стала теза про "європейськість" України, про її належність до європейської цивілізації. Принагідно зазначимо, що "європейськість" визначається не стільки географічним розташуванням, скільки історико-культурними факторами (спільність історичної долі та схожість історичних альтернатив, що поставали перед європейськими народами на різних етапах їх розвитку; спільність чи схожість підґрунтя і, що не менш важливо, факторів, якими тією чи іншою мірою зумовлювалися їх етно-соціальні риси, ментальні і, в найширшому значенні терміну, культурні особливості тощо).

Крім того, "європейськість" виявляється і в ставленні до античної спадщини. Звернення до надбань античної цивілізації є характерною ознакою чи не всіх європейських народів. Переосмислена з урахуванням національних традицій, історії, зрештою — менталітету, античність стала органічною складовою частиною середньовічної, нової та й новітньої Європи. При цьому важлива не стільки оригінальність розробки, скільки сам факт прилучення до проблем, ідей та образів, що виростають із античного підґрунтя.

У зв'язку з цим нагадаємо, що й на духовний розвиток України з найдавніших часів суттєво впливала античність, причому не тільки опосередковано, з погляду на візантійський і (православно-) християнський фактор, але й безпосередньо (навіть не беручи до уваги тієї обставини, що Північне Причорномор'я й Крим принаймні з середини I тис. до

н. е. були складовою частиною античної цивілізації чи її периферією, а тема скіфів у Греції і тема Греції в матеріальній та й у духовній культурі скіфів і їх наступників на території південних областей України перекликаються між собою і зумовлюють одна одну).

Широко відомий інтерес до античності в стінах Києво-Могилянської академії в XVII—XVIII ст., коли Україна прагнула утвердитися як європейська держава (символічно, що листи Богдана Хмельницького написані латиною...), а сучасна літературна українська мова й література виростають значною мірою з творчості І. П. Котляревського, а отже, і з його "Енеїди"; потужний струмінь класичної давнини наповнює твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Миколи Костомарова...

Ідеї й образи античної цивілізації міцно входять до числа стійких символів української духовної культури. Можна навіть говорити про "українську античність", як роблять англійці, коли говорять про "античність британську", німці - про "античність німецьку", французи - про "античність французьку" тощо.

Зрештою, символічно, що на античному, загальноєвропейському підґрунті формувалися наукові та суспільно-політичні погляди одного з найвідоміших представників українського ліберально-демократичного руху - М. Драгоманова, а в умовах становлення державної незалежності України на початку ХХ ст. саме до античності звернувся М. Грушевський.

Михайло Драгоманов, відомий широкому загалу насамперед як організатор київської "Громади" і видавець однойменного часопису, суспільно-політичний діяч і автор численних праць з різних галузей українознавства та слов'янознавства, розпочинав наукову діяльність у стінах Київського університету саме як антикознавець. Вінцем його ранніх праць з античної історії стала магістерська дисертація "Питання про історичне значення Римської імперії і К. К. Тацит" ¹, яка й досьогодні може вважатися найповнішим у вітчизняній історіографії компендіумом поглядів, висловлюваних з приводу одного з найважливіших, поворотних моментів в історії античної, а отже, і європейської цивілізації, давніми та новими мислителями ².

Професійне звернення до історії Давньої Греції та Риму є однією з ознак, якими характеризується рецепція античності у М. Драгоманова (на відміну від багатьох його сучасників, російських революціонерів-демократів середини ХІХ ст. - Герцена, Писарева, Добролюбова, Чернишевського ³, котрі не були професійними істориками і перехід від Римської республіки до імперії визначали, за словами М. Драгоманова, "моралізаторським" підходом). На жаль, на долі його праць з проблем античної історії позначилася доля їх автора: після відставки і еміграції про їх перевидання у царській Росії не могло бути й мови; в пореволюційний період він був віднесений до представників українського ліберально-демократичного і націоналістичного руху, що також не сприяло виданню його творів (на відміну від творчості М. Чернишевського, праця якого з подібної проблеми - "Про причини падіння Риму" видавалася й за радянських часів ⁴).

Грунтовність античних студій Драгоманова, а також той факт, що вони написані в ранній період його наукової творчості, дають змогу дійти висновку про їх вплив на визначення основних світоглядних орієнтирів молодого вченого, його кругозору. Не викликає сумнівів, що під час перебування в Київському університеті (тобто в період становлення його як антикознавця) у Драгоманова сформувалося певне коло історико-філософських поглядів, навіть переконань, які не могли не позначитися на подальшій його не тільки науковій, але й суспільно-політичній діяльності. Він чітко формулює методи, покладені в основу його досліджень. Важливе місце серед них займає "критика і перевірка

думок шляхом порівнянь", оскільки, на думку автора, "один з найбільш зручних і плідних методів у всіх науках є, звичайно, порівняння" ³ (безумовно, тут мається на увазі порівняльно-історичний метод, який і сьогодні є одним з основних в арсеналі історика).

Широке використання історичних аналогій, паралелей, порівнянь є, таким чином, звичайним для Драгоманова. У душі тодішньої історичної науки він вдається до пояснення давньої історії через факти історії нової і впевнений, що можна пояснювати нову історію через факти давньої. Взірцем для нього щодо цього був видатний англійський антикознавець і політичний діяч, автор фундаментальної історії Греції Джордж Грот. • 'Ми маємо на увазі, — писав Драгоманов, — вказати саме на Грота як на найсильніший прецедент, зразок критичного ставлення до давніх істориків, зразок реставрації давнього політичного життя шляхом порівняння з новим і ставлення до давнього життя за тими ж критеріями, за якими ставляться і до нового" ⁶.

Звичайно, в такому підході неважко побачити модернізацію історії — тенденцію, яка в другій половині ХІХ ст. дедалі відчутніше позначалася в європейському антикознавстві. Не розвиваючи цю тему, зазначимо, що переважно негативна оцінка вказаної тенденції у вітчизняній історичній науці не є бездоганною — для дослідника давніх цивілізацій природним видається намагання виділити те спільне, що об'єднує покоління людей у людство і не дає сучасникам впасти в нігілістичне безпам'ятство ⁷ (звичайно, важливо при цьому зберегти почуття міри). Що ж до Драгоманова, то таке бачення ним всесвітньої історії було зумовлене критичною оцінкою "теорії процвітання і занепаду народів як молодості і старості організмів", "яка міцна й до цієї пори навіть у людей, що належать до позитивної школи..." ⁸ (тобто органічної теорії в душі Дж. Віко), і ще впливової в ХІХ ст. механістичної чи, як пише Драгоманов, "метафізичної теорії безумовного прогресу" ⁹ в душі просвітителів. Обидві, на думку Драгоманова, спричиняють хибне бачення історичного процесу, хоча і з різних причин.

Звернення до античної історії, звичайно, найтісніше пов'язане із загальними методологічними настановами дослідника. Прагнучи максимумно об'єктивізувати процес, частина істориків практикувала з найдавніших часів і досьогодні практикує т. зв. "ерудитський" чи "антикварний" підхід, за якого дослідження античної історії обмежується конкретними проблемами історичного факту, його датування тощо, без широких узагальнень і теоретичних висновків.

Такий суто схоластичний інтерес до античності був абсолютно чужим для Драгоманова. Він вважав, що "історична наука за самою своєю атастивістю не може не віддзеркалювати боротьбу інтересів національних, релігійних і політичних" ¹⁰, а "бажання вчених бути неупередженими часто їх приводить до еkleктизму, непослідовності, що ще більше затемняє питання, ніж найтенденційніша однобічність" ¹¹. Історична думка, отже, завжди підкоряється певній "філософії історії", а філософія історії "... завжди знаходиться в тісній залежності не тільки від самих ідеалів, які визнавав даний час, але й від поняття про можливість їх здійснення, від розміщення цих ідеалів у часі і просторі" ¹². Моральний ідеал при цьому вже сам по собі є певним "зародком філософії історії", оскільки саме він і виступає з найдавніших часів (як тільки людство вийшло з "первіснодикунського стану") "вихідною точкою для оцінки сучасного, минулого і майбутнього..." ¹³.

За Драгомановим, можливі три варіанти поглядів на здійснення морального ідеалу (звичайно, уявлення про цей ідеал змінюється у різних народів впродовж історії їх існування). Згідно з одним таким варіантом, моральний ідеал існував за часів предків або десь на краю світу; за іншим — ідеал є недосяжним у реальному, земному житті людини і

втілюється лише в світі трансцендентному — у "царстві небесному", "граді божому" тощо; зрештою, за третім варіантом, "посильне і поступове вдосконалення можливе й існує і в нинішньому світі; ідеал та бажання вдосконалення у майбутньому житті не повинно вести до байдужості до того, що робиться у житті дійсному, а навпаки — посилювати бажання можливого уподібнення життя дійсного життю ідеальному"¹⁴.

Основний недолік "органічної теорії", таким чином, полягає не в тому, що вона слідує певній "філософії історії", а в тому, що ця філософія історії вибудовується на некритично сприйнятих методологічних закладах античних авторів. Для останніх, на думку Драгоманова, як і для античних народів загалом, поняття ходу історії та причин історичних явищ зводилися, по-перше, до віри в їх залежність від волі богів і від долі, а, по-друге, до переконання, що в минулому люди були щасливими і лише поступово щастя втратили¹⁵. Інакше кажучи, "філософія історії" античних греків і римлян ґрунтувалася на розглянутому вище першому варіанті поглядів на можливість здійснення "морального ідеалу".

Драгоманов детально аргументує свої висновки. Теза про віру античних еллінів у залежність історичних подій та явищ від долі чи волі божества проілюстрована посиланнями на Гомера, Гесіода, Геродота, твори яких не тільки висвітлюють ментальні особливості античної еллінської цивілізації, але й активно впливали на процес формування менталітету давньогрецького суспільства¹⁶. Так, у Гомера Зевс вирішує спір між людьми (Л. I. 493; IV. 84; ХГХ. 224), обіцяє Фетіді покарати греків, посилає хибний сон Агамемнону (Л. II. 2), надає царям поради (Л. II. 197, 205), бажає врятувати Трою (Li. IV. 1), забороняє богам втручатися у бій троянців з греками (Li. VI. 2), зважає на терезах жереби обох народів (Л. VI. 89), висловлює жаль з приводу долі сина свого Сарпедона та Гектора, але не може змінити рішення долі (БІ. XXII. 167, 209) тощо.

Подібні погляди, висловлені ще категоричніше, знаходить Драгоманов у Геродота: доля Креза — це покарання за злочини Гігеса (I. 7, 13, 24) і результат задрощів богів (Солон застерігає Креза: "божество задрісне і непостійне" • I. 32); через задрість божества гине й Полікрат (III. 40). Загалом, пише Драгоманов, "весь твір Геродота пронизаний... поняттями про немезиду богів, то ображених неухвагою чи злочинами людей, то капризних і задрісних"¹⁷. Кір гине, покараний за жадібність (I. 112—114), Камбіз божеволіє через кривдження богів і релігії Єгипту (III. 28—30), хизування Ксеркса своїми силами покарано долею (Тюхе) і богом, який любить блискавкою вражати високих тварин, дерева і будівлі, бо йому неприємна чия б то не була велич, окрім своєї власної (VII. 10). Найяскравіше ж віра в долю і в керованість богів історичним процесом проступає, на думку Драгоманова, в промові, виголошеній Фемістоклом після вигнання Ксеркса, "...яку можна прийняти за загальний висновок усієї цієї національної епохи в історичній формі: "Не ми то зробили, але боги та герої", — говорить Фемістокл" (VIII. 109)¹⁸.

Не менш ретельно простежує Драгоманов прояви в античній Елладі доктрини, відповідно до якої історія людства — це поступовий вихід його із "золотого віку"¹⁹. На формування цієї доктрини вплинуло декілька чинників, зокрема, так званий "евгемеризм", який у VI—I ст. до н. е. був, на думку Драгоманова, "зумовлений тим відносно вищим релігійно-філософським розвитком, яким відзначалися передові люди стародавнього світу в століття, найближчі до християнства"²⁰. Визначальною рисою евгемеризму, вважає Драгоманов, є перетворення старих релігійних міфів у сказання з історичним характером, у сказання про незвичайних завоювальників, якими розпочинається історія (для Греції це стосується міфів та легенди про Кекропса, Орфея, Тесея, Лікурга тощо)²¹.

Другим важливим чинником формування доктрини про втрату людством "золотого віку" виступала, за Драгомановим, "філософократія", зумовлена знову ж таки "відносно високим рівнем розвитку суспільства" і репрезентована найрельєфніше Платоном²².

Нарешті, третім чинником у цьому логічному причинно-наслідковому ланцюжку виступає "загальний консервативний настрій древніх"²³ або ж "стародумство"²⁴, яке також зумовлене історичним процесом. "...Чим більше йшов процес моральних та політичних ідей, — пише М. Драгоманов, — чим більше збуджувалося незадоволення сьогоденням, тим більше ідеатизувалося минуле, тим більше минулому нав'язувалися такі риси, яких у нього не могло бути в жодному разі"²⁵. Кризь призму такого ідеалізованого минулого сприйняття сучасності не могло не бути песимістичним, тим більше, якщо згадати віру еллінів у долю та обумовленість історичного процесу волею богів. "...Багато які з ремствувань, — вважає Драгоманов, — пояснюються тим утопічним ідеалом (спільність майна, багатство без праці, нічим не затьмарювана любов поміж людей тощо), застосовувавши який до будь-якого суспільства не можна не стати песимістом"²⁶.

Певним винятком є Фукідід, який жив у добу, коли "гостро ще відчувалася різниця між сучасним йому цивілізованим станом Афіні і варварством минулих часів та низьким рівнем цивілізації сусідів", і який у своїй "Історії" зауважує: "Старі часи не дали нічого великого ані в військовому відношенні, а ні в чомусь іншому" (I. 1— 6). Проте в творчості Ксенофонта, Полібія, Плутарха та інших античних авторів спостерігається стійка тенденція до ідеалізації давнини²⁸, її доповненням чи навіть варіантом виступає ідеалізація "віддалених країн і утопічних Атлантид"²⁹. "...Поняття про блаженні віки, • констатує Драгоманов, — перейшли в поняття про блаженні країни на краю світу і вплинули на зображення окремих народів вже не міфічних, але історичних. Так, народи, що знаходяться на північ від греків, — фракійці, скіфи, пастухи, "доїтелі коней", "молокоїди" уявлялися різним грецьким письменникам в дуже рожевому кольорі і отримували епітет "найсправедливіших з людей"³⁰. Поряд з Атлантидою, зображеною Платоном у діалогах "Тімей" та "Критій", біля острова за Геракловими Стовами, відкритого нібито карфагенцями і згадуваного в "Історичній бібліотеці" Діодора Сіцилійського (V. 19, 20), тобто суто міфічними оповідями, ще з часів Гомера традиція ідеалізує і більш історичні (чи навіть суто історичні) народи: в "Іліаді" (XIII. 4— 6) Зевс повернув своє обличчя до фракійців, славних "доїтелів коней", до галактофагів і абійв — "найсправедливіших з людей"; Гесіод та Хоеріл ідеалізують моральні якості скіфів, а Геродот, хоча й намагається розповідати про останніх більш реалістично, проте також часто збивається на перекази щодо "блажених гіпербореїв" (IV. 13, 32, 33, 35) і "справедливих аргіппіїв" (IV. 23) тощо.

Евгемеризм, таким чином, "філософократія", "стародумство" (поряд з вірою в зумовленість історичних явищ, відсутністю ідеї прогресу) стати підґрунтям для формування "циклічної теорії історії, згідно з якою людство живе, погіршуючись від золотого чи божеського періоду до залізного, людського"³². Ця теорія значною мірою зумовила "хибні уявлення про найдавніші епохи античності" і "хибні уявлення про більш пізню історію греків...", а саме, що порівняно з героїчною, ідеалізованою давщиною "військовий дух співвітчизників вже ослаб", що "хід мирного життя і внутрішній прогрес нудний для оповіді"³³, а "моральний ідеал" сучасниками втрачений і виявляється лише в міфологізованих, (напів) утопічних народів. Саме на цій теорії, на думку Драгоманова, базується погляди про історичний процес як циклічну зміну дитинства, юності, зрілості та старості людських спільнот і народів, притаманні новим

історикам. "Все це, разом взяте, — констатує Драгоманов, — дало такі незвичайно штучні і поверхові побудови системи історії, котрими ряснить філософія історії Гегеля, яка, одначе, впливала на монографічні роботи з історії"³⁴.

Симпатії Драгоманова на боці третього варіанту поглядів щодо здійснення "морального ідеалу", а саме — на боці "теорії прогресу". "Тільки віра в прогрес, при всій строгості ідеалу, рятує людину від песимізму і відчаю, від гуманної мізантропії і навчає міряти час і людей міркою відносної досконалості, властиво історичною... Ідея прогресу... змусила... вникати у внутрішні причини історичних явищ та змін — культурні, економічні, соціальні, політичні — і ослабила поняття про випадковість в історії чи приписування особистостям більшого значення, ніж вони мали у дійсності. Тільки з визнанням ідеї прогресу, визнання певної правильності і закономірності в історичних явищах знайшло собі тверду підставу"³⁵. Ідея прогресу дає змогу розглядати античну історію без ідеалізації її найдавніших етапів і без надмірного критицизму стосовно етапів пізніших - історії античної Ечлади після Пелопоннеської війни та історії Риму після загибелі Республіки^{3с}.

Проте сприйнята "метафізичне", теорія прогресу може зашкодити дослідженню історичного процесу взагалі і давньої історії, зокрема, адже "метафізична теорія безумовного прогресу навела на думку, що історичні явища не повторюються"³⁷. Для Драгоманова такий висновок неприйнятний. З критики традиційної "філософії історії" стосовно античної цивілізації він формулює власні висновки. На його погляд, один закон історії полягає в тому, що "певні явища історичні повторюються за певних умов"³⁸, а другий, — що "певні явища повторюються з меншою силою або зовсім перестають повторюватися тому, що певні умови для них слабшають чи перестають існувати"³⁹.

Звідси випливає й інший висновок: "...Практичному діячеві в історії, як практичному механікові, залишається вже узгоджувати свою діяльність з напрямком течії історії, визначеним вищевказаними узагальненнями"⁴⁰. Як результат — пробудження в істориків палкого бажання, яке поділяє й Драгоманов: "Знайти такі ж об'єктивно-точні начала для пояснення історичних явищ, які вже мають для багатьох життєвих процесів науки природничі", прагнення створити науку про суспільство — соціологію, "якій багато наук, що існували досі самостійно, повинні стати відділами", тобто науку в дусі Огюста Конта, Мілля, Бокля і Спенсера⁴¹, а таким чином, і "соціологічний метод", про який, звичайно, говорить при характеристиці історико-філософських, методологічних поглядів і настанов Драгоманова⁴².

Як і названий вище порівняльно-історичний метод, соціологічний метод передбачає, вважав Драгоманов, увагу до історичного факту, але при цьому "різниця між новітніми і древніми очікуваннями повчань від історії полягає, головним чином, у тому, що древні чекати повчань від конкретного факту, а ми, — зазначає він, — від вивчення цілого ряду фактів одного роду"⁴³. Вони, на думку Драгоманова, і дадуть "міцний матеріал про розвиток людського суспільства взагалі"⁴⁴, причому особливого значення набувають факти і дослідження історії класичних народів — давніх греків і римлян.

Крім повчальних історичних прикладів, які наводять античні автори⁴⁵, античність актуальна сьогодні сама по собі, а традиційний поділ історії на давню, середню та нову є невинуватим, "адже тільки нещодавно нове життя піднялось рішуче на подальший ступінь розвитку порівняно з давнім", "нові суспільства ще перед самим ХІХ століттям знаходилися під чарівливістю класичного життя і літератури"⁴⁶.

Таким чином, вважає Драгоманов, "багато фактів новоевропейської історії, до самого ХVІІІ ст. включно, при систематичному [а не хроноло-

Пічному! — В. С.] розподілу її за ступенями розвитку, довелося б розмістити не в вертикальному напрямку, після фактів давньої історії, а поряд з ними в горизонтальному напрямку, оскільки ці факти нової історії, маючи місце на більш широкій території, об'єднанню якої сприяла давня цивілізація, відрізняються від фактів давньої історії тільки розмірами і складністю, а не сутністю⁴⁷. І далі: "Такий паралельний огляд фактів давньої та нової історії підвищує інтерес і значення особливо до історії класичних народів, оскільки в ній можна бачити ті ж явища, що в новій, але тільки в більш простому і більш рельєфному вигляді: таке паралельне вивчення фактів давньої та нової історії принесе тому користь останній; разом з тим, воно корисне і для давньої історії, тому що допомагає через порівняння з часами, від яких залишилося більше пам'яток, доповнити брак відомостей стосовно багатьох сторін давнього життя"⁴⁸.

При цьому "...складність питання щодо співвідношення явищ давнього і нового життя випадає на тих, хто вивчає спеціально головним чином це останнє. В історії народів новоєвропейських, дійсно, змішуються і струмись цивілізації древніх народів, що продовжується, і течія розвитку нових народів, котрі, вступивши в контакт з класичними народами та зайнявши їх місце, самі стояли на ступені розвитку гомерівських греків і римлян епохи царів і, природно, повинні були довше проходити ті ступені розвитку, які пройшли перед тим греки і римляни. Спеціалісти ж з давньої історії мають перед собою цілком простий і природний хід розвитку людини в суспільстві від найнижчих ступенів включно до тієї, яка називалася Римською імперією"⁴⁹. Одним з найбільш показових прикладів подібного підходу до вивчення історії є, на думку Драгоманова, дванадцятитомна "Історія Греції" Дж. Грота⁵⁰. Коло замкнулося.

Антична спадщина, таким чином, є для Михайла Драгоманова не тільки об'єктом дослідження, але й невичерпним джерелом, яким завжди будуть користуватися при вирішенні найактуальніших проблем народи, і тим дзеркалом, в яке вічно мусить вдивлятися людство, простуючи в майбуття.

У ході роздумів над долею античної цивілізації та її спадщини в наступні часи сформувався науковий і суспільно-політичний погляд М. Драгоманова, а саме - прагнення до самостійної, неупередженої оцінки навіть найтрадиційніших питань, розуміння місця та ролі гуманітарної освіти у формуванні масової свідомості, симпатія до ідеї політичної емансипації народів, що входили (і входять) до складу великих імперій, — все, що повною мірою виявиться в його наступних дослідженнях, його особистій долі.

Сьогодні антична спадщина є своєрідним "пробним каменем", на якому можуть перевірятися ідеї й погляди всіх тих, хто звертається до неї (оскільки "те, що сприймається, — сприймається за образом того, хто сприймає" - *sicundum modum recipientis*⁵¹); тим знаменником, тим "завершальним", в якому виявляються "зв'язок та спільність різних явищ"; вона, нарешті, є й одним з перехресть, на якому "зустрічається", зокрема, історія України із загальноєвропейською, всесвітньою історією.

⁴⁷ Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и К. К. Тацит // Университетские известия. — 1869. — № — 11.

⁴⁸ Оцінка ранніх праць М. Драгоманова дана в статті: Кузищин В. Й., Фролов Э. Д. Изучение античности в России // Историография античной истории. — М., 1980. — С. 137— 138; Пор.: Машкин Н. А. История Древнего Рима. — М., 1950. — С. 58; Тройский И. М. Корнелий Тацит // Тацит Корнелий. Соч. в 2 т. - М., 1993. - Т. 1. - С. 601.

⁴⁹ Реценція античності в російській культурі проаналізована в численних працях таких висококваліфікованих антикознавців, як С. С. Аверінцев, А. А. Тахо-Годі, В. Н. Ярхо і багатьох інших істориків, культурологів, філологів тощо. Зразковою вважаємо статтю А. К. Гаврилова "Марк Аврелій в Росії" (Аврелий Марк. Размышления. - СПб., 1993. - С. 115- 173).

Порівняння долі творів Драгоманова і Чернишевського пояснюється тією обставиною, що за радянських часів обидва оцінювалися головним чином не за літературними чи науковими талантами, а за суспільно-політичною орієнтацією. Певним компендіумом подібних оцінок може вважатися "Советский энциклопедический словарь", де Чернишевський - "рос. революціонер-демократ, учений, письменник, літ. критик. ... Вождь рев. руху 60-х років... Дав глибоку критику капіталізму, вважав соціалізм обґрунтованим усім розвитком людства; однак як утопіст вважав можливим для Росії перехід до соціалізму через селянську общину..." (М., 1985. — С. 1482— 1483), тоді як Драгоманов - "укр. історик, фольклорист, бурж. ліберал, прибічник націоналістич. теорії безкласовості укр. народу". Організатор Київської Громади. З 1876 р. емігрант. Вид. і ред. ж. "Громада", проповідував культурно-нац. автономію України". (Там же. — С. 409).

¹ Университетские известия. - 1869. — №. — С. 27— 28.

² Там же. — С. 30. Пор.: Драгоманов М. Положения и задачи науки древней истории. Лекция при начале курса всеобщей истории в Киевском университете в 1873— 1874 учебном году // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1874. - № 1. — С. 180. Про Грота, крім загальних характеристик у вітчизняній курсах з історії Давньої Греції, див.: М o m i g l i a n o A. Studies in Historiography. George Grotkand the Study of Greek History'. — London, 1966.

³ У радянській історіографії на захист історичних аналогій рішуче виступила О. М. Штаерман: "Визначаючи, що античний світ відрізняється від сучасного, історики знову і знову шукають у ньому паралелі сучасним подіям, прообрази сучасних діячів, намагаються, вивчаючи долю античності, вгадати заздалегідь майбутнє. Виправданням їм може служити той більш або менш усвідомлюваний істориками факт, що наука їх може отримати якийсь суспільний резонанс лише, коли вона так чи інакше відгукується на питання, що хвилюють їх сучасників. В іншому випадку вона перетворюється в "науку для науки" і вироджується так само, як "мистецтво для мистецтва", сприймається як потрібне лише невеликій групі спеціалістів копання в фактах далекого минулого. Виявлення історичних закономірностей шляхом методу історичних аналогій є, серед іншого, одним з шляхів подолання відірваності історії від життя і його питань" (Ш т а е р м а н Е. М. Античное общество. Модернизация истории и исторические аналогии // Проблемы истории докапиталистических обществ. — М., 1968. — С. 640). З дещо інших позицій відстоює право на зближення античності й сучасності Е. Д. Фролов, риторично запитуючи, "...чи ж можливе взагалі якесь дослідження, спрямоване на реконструкцію найдавнішого минулого, без зіставлення, без судження за аналогією, а, отже, і без зближення з більш відомим пізнішим чи навіть сучасним періодом?" (Фролов Э. Д. Рождение греческого подиса. — Л., 1988. — С. 20).

⁴ Драгоманов М. Положения... — С. 166. Пор.: С. 168.

⁵ Там же. - С. 174.

⁶ Университетские известия. — 1869. — №. - С. 33.

⁷ Там же. - С. 34.

⁸ Там же. - С. 35.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же. - С. 35- 37.

¹² Там же. - С. 35— 43. Тема долі дійсно є однією з домінант давньогрецького (і не тільки давньогрецького!) менталітету, про що слушно зауважив один з кращих істориків античної філософії ХХ ст. О. Ф. Лосев. "Якщо ви вважаєте, що доля — це тільки безглузда і непотрібна вигадка, тоді вам зовсім не слід займатися історією філософії, а особливо її античним періодом, — пише він. — Потрібна максимальна чесність і неупередженість думки, щоб констатувати всю життєву реальність, моторошну реальність того, що люди називають долею" (Л о с е в А. Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм. - М., 1979. - С. 172).

¹³ Университетские известия. — 1869. — №. — С. 39.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. — С. 42. Пор.: Драгоманов М. Положения... — С. 168. ²⁰

¹⁶ Драгоманов М. Положения... — С. 167. ¹¹ Там же. - С. 169- 170.

¹⁷ Там же. - С. 168.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Термін "стародумство" є для Драгоманова фактично еквівалентом терміна "консерватизм" і широко вживається в усіх його працях з античної історії. Подібна адаптація загальновищаних термінів до рідної мови була характерною для ХІХ ст.

²⁰ Университетские известия. — 1869. — №. — С. 43.

²¹ Там же. - С. 53.

²² Там же. — С. 42.

²³ Там же. - С. 42— 43.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же. - С.

²⁶ Там же.

²⁷ Драгоманов М. Положения... — С. 168. ¹³

²⁸ Там же. - С. 168— 170. ³⁴ Там же. — С. 169.

²⁹ Университетские известия. — 1869. — №. — С. 36.

³⁰ Апологія пізньої доби античної цивілізації є, власне, відправним пунктом для М. Драгоманова в усіх його ранніх працях. Фактичне зближення історії Греції після Пе-

А. А. Попок

лопоннеської війни та історії Риму після занепаду Республіки див.: Драгоманов М. Положення... — С. 166.

¹ Там же. - С. 174.

⁸ Там же.

⁹ Там же. - С. 175.

⁰ Там же.

⁴ Там же. - С. 172.

² Див., напр.: С о к у р е н к о В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX в. (М. Драгоманов, С.

Подолинский, О. Тер-

лецкий). — К., 1978; Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова. — К., 1965;

та ін.

⁸ Драгоманов М. Положення... — С. 175.

⁴ Там же. - С. 180.

⁶ Там же. - С. 174.

⁶ Там же. — С. 180.

¹ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же. - С. 180-181.

³⁰ Там же. - С. 180.

³ Середньовічна теза. Див. про це: Г а в р и л о в А. К. Указ. соч. — С. 116.